

Rockenbauer Zoltán

ViSSzaadni az emlékezetnek

*Ki volt Rác Klára, Márffy Ödön barátnője
(?–1944)*

Néhány évvel ezelőtt tanulmányt írtam a *Múlt és Jövő* számára Márffy Ödön festőművész családi hátteréről.¹ Bár Márffyról általában úgy gondolták, hogy nemesi leszármazott, valójában az apját, aki tisztviselő volt, még Márfiként anyakönyvezték, édesanyja, Scheiber Janka pedig izraelita vallású volt. Márffy Ödön tizenkét éves korában – testvéreivel és anyjával együtt – 1890-ben keresztelkedett meg. A testvérek már két-f-ipszilonnal írták a nevüket, és a későbbiekben igyekeztek homályban tartani az anyai ági zsidó származását. A harmincas évekre valamennyien szép karriert futottak be. Ödön elismert festőművész lett, tíz éven át a Képzőművészek Új Társaságának elnöki tisztét is betöltötte. Legkedvesebb öccse, Károly főként színházi területen tevékenykedett, de időközben főlevéltárosnak is kinevezték. Volt rendező, impresszárió, majd a müncheni idegenforgalmi kirendeltség vezetője. Bátyja, Oszkár az egyetemi katedrát választotta, neves nyelvésznek és műfordítónak számított, és egyebek mellett kormány-főtanácsadóként is dolgozott. Öccsei közül Jenő tisztviselő volt, de fiatalon elesett a fronton, István jogi diplomát szerzett és törvényszéki bírónaként ítélkezett, húga, Anna pedagógus lett. A Márffy testvérek tartották a katolikus vallást, és később a Rákosi-rendszer idején sem titkolták keresztény identitásukat. Talán Márffy Ödön életében játszott legkevésbé szerepet a katolicizmus, ám 1938. május 5-én mint „keresztény család leszármazottja” írta alá ötvenkilenced magával az első zsidótörvény elleni tiltakozó nyilatkozatot.

A korábban aktív társasági életet élő Márffy 1934 végétől, felesége, Csinszka elvesztése után, visszahúzódott a nagyobb nyilvánosságtól, és ezért szinte alig tudunk valamit magánéletéről a következő tíz évből. A fent említett tanulmányom írásakor annyi volt csak számomra ismert, hogy a vészkorszak idején a nyilasok elhurcolták és meggyilkolták zsidó származású barátnőjét. Sem az eset körülményeiről, sem a szerencsétlen sorsú nő kitérőül nem találtam adatot, és csak feltételezni tudtam, hogy Márffy néhány festményén, illetve két

fotón, amely 1944 tavaszán Márffy kis-svábhegyi villájának kertjében készült, ő látható. Csak nemrégiben került a kezembe Zoltán Gábor *Szlavkó* című esszéje,² amely a háborús bűnös Megadja Ferenc Miklós nyilas „védelem és megtorlásvezető” (később ÁVH-s ügynök, majd emigráns hungarista lapszerkesztő) esetét dolgozza fel a jelenleg rendelkezésre álló, levéltári dokumentumok alapján. Ebben az írásban akadt meg a szemem a következő passzuson: „Márffy Ödön írásos feljegyzéséből tudom – így Zoltán Gábor –, hogy 1944. december 15-én egy Hoffmann nevű másik nyilas vezető társaságában Megadja hallgatta ki a festőművészt és öccsét, Márffy Károly nyugalmazott főlevéltárost, miután behozták őket a festő Szamóca utcai otthonából. Reggeltől este kilencig kellett egy fal felé fordulva állniuk. A kihallgatás végén a két férfit megszarolták: jelentős összeget kellett adományozniuk a nyilasok számára. Őket ezután elengedték, nem úgy a festő zsidó származású kedvesét, akit Megadja a halálba küldött – hogy pontosan milyen úton, azt Márffy Ödön sohasem tudhatta meg.”³

Kutatásaim során korábban nem találkoztam ezzel a feljegyzéssel, és a váratlan információ azonnal olyan nyomnak tűnt, amely új lendületet adhat a tragikus történet feltárásához.⁴

MI TÖRTÉNT MÁRFFYÉKKAL 1944. DECEMBER 15-ÉN?

A zárkózott Márffy nem sokat beszélt a történetekről. Barátjának, Berda József költőnek írta meg 1945. május 1-jén: „Kedves Öregem, immár negyedik helyre költöztem, mióta elkezdődött Buda ostroma. Ezért kaptam csak a napokban kézhez kedves soraidat, a melynek nagyon örültem. Engem sok szerencsétlenség ért. Elvesztettem legjobb emberemet, barátnőmet, a kit legjobban szerettem a nyilasok megölték. Ezekután házam sorsa már kevésbé érdekelt. / Gránát találat, teljes, 100 %-os kifosztás, egyetlen ruhában menekülés stb. stb. ami mindnyájunkkal

megtörtént. [...]”⁵ Személyes jó ismerőse, Zolnay László is csak futólag utal az esetre a Márffyról írt kismonográfiájában,⁶ míg a festő második felesége, Hacker Franciska mintha még bizonytalanabb lenne az ismeretekben, amikor azt mondja: „Csinszka 1934-ben (október) meghalt, utána egy tragikus szerelme volt [ti. Márffy Ödönnek], egy zsidó nő, aki nála büjt, de 1944-ben valaki feljelentette és a Dunába lőtték. Irén vagy Ilona volt [a neve].”⁷

Egyetlen sajtóbeli utalást találtam az esetre, egy bizonyos Monos (vagy Mónus) József, nyilas párt-szolgálatos bűnpere kapcsán írta a *Világosság* 1945 őszén: „Az elvetemült gyilkos saját bevallása szerint 350 zsidót, köztük 80 éves öregasszonyt és gyerekeket lőtt agyon. [...] A gaztetteket egy tízes csoport hajtotta végre, amelynek vezére a hírhedt Kun páter, végrehajtó parancsnoka pedig Monos volt. Áldozataik között van Márffy Ödön festőművész menyasszonya is.”⁸ Arra, sajnos, nem derül fény, hogy a név nélkül tudósító újságíró a Márffyra vonatkozó értesülést honnan szerezte. Mónos József népbírói aktájában – sem a kihallgatási jegyzőkönyvben, sem a vádiratban vagy az ítéletben – nem történik erre utalás.⁹ Elképzelhető, hogy a tudósításban szereplő információ magától Márffytól

származott, hiszen sok újságíró ismert, de az is, hogy nyomozati forrásból, mivel a festő közvetlenül a harcok elültével, 1945. április 5-én az ügyben feljelentést tett.¹⁰ A jegyzőkönyvet a „Náci és nyilas rémtettek kivizsgálására alakult bizottság” titkári hivatalában vették fel, s Márffy Ödön szavait a következőképpen adja vissza a dokumentum:

„1944. december 15-én megjelent Szamóca utca 12. szám alatti lakáson hat nyilaskeresztes férfi, és a ház lakóit (Rác Klárát, hamis papírai szerint Langer Márta, Bp, 1912 évi születésű, dr. Márffy Károly ny. főlevéltárost és engem) elhurcoltak a Városmajor utca 37. szám alatti nyilas párthelyiségbe. Ott egy folyosón fal felé fordítva sorba állítottak minket. Így kellett reggeltől este kilencig várni a kihallgatásra. Közben hallottuk, hogy a másik szobában, ahol a kihallgatás folyt, a kihallgatandó személyeket pofozták, verték és kiabáltak rájuk. Este kilenc körül került ránk sor. Ekkor egyenként behívtak minket a kihallgató-szobába, ahol kihallgattak arra vonatkozólag, hogy szidtam-e a németeket, nyilasokat, hallgattam-e angol rádióállomást. Öcsémet ugyanilyen módon hallgatták ki. A kihallgatás után a kihallgatást végző Megadja¹¹ és Hoffmann¹² nevű nyilasok kijelentették, hogy megbün-

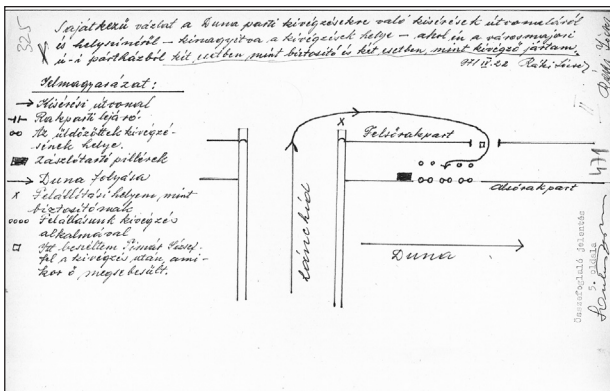
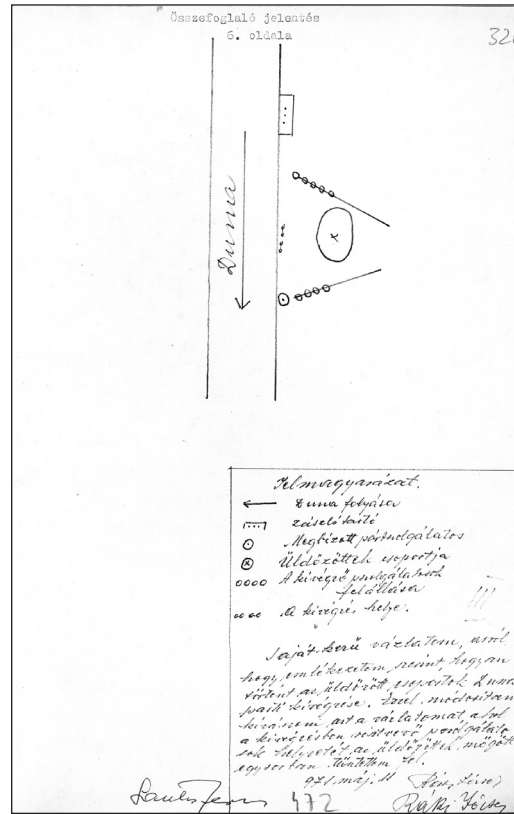
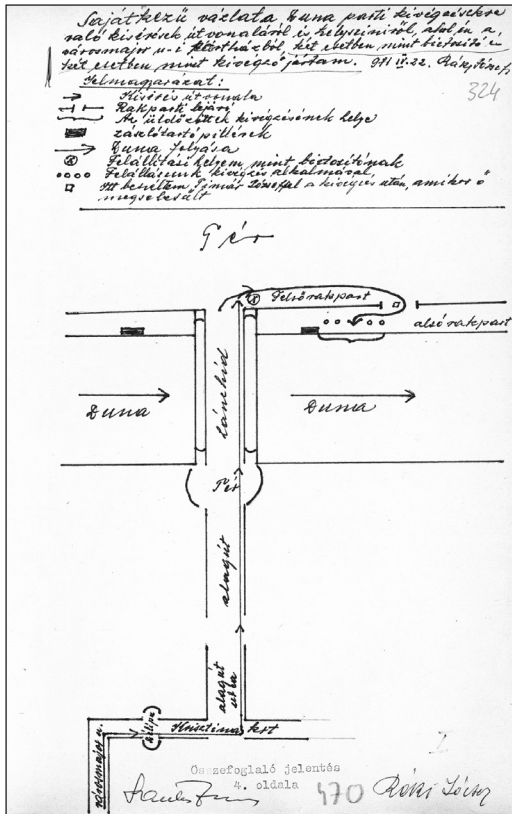
Budapest Főkerület Pártszolgálat.								
Szám.	Név.	Becstús.	Születési év.	Születési hely:	Anyja neve:	Rendr.	Áll.fil.csapattest	Lakhelye:
1	Bokor Dénes	par.vezető.	1914.	Budapest.	Kacso Agnes	kat.nem volt.	-	XII.Übbsza Gyula u.
2	Hofmann György	par.v.n.	1904.	Veterasca.	Falikás Mária	-	-	1 Fery Ozkár u.2
3	Botlik Hugó	par.v.v.	1919.	Budapest.	Jucskó Julia	-	-	3 Bbs.ürvényi u.3
4	Pehőlegyi János	par.v.v.	1899.	Budapest.	Trüschler Teréz	honv.	2.honv.kisg.Monor	4 Táltos u.7-9.
5	Moradja P. Miklós	véd.megt.vet.	1919.	Budapest.	Bajusz Anna	tiz.	70.tav.kisg.Úgyvár	7 Ambs u.32.
6	Kasza Vince	véd.megt.v.h.	1898.	Porcszód.	Liberl Ester	tiz.	1/11.Érülj.Budapest.	8 Csaba u.8.
7	Bakonyi Károly	megny.vez.	1911.	Sopron.	Liberl Karolin	kat.nem volt	-	9 Táltos u.7-9.
8	Bakonyi Károly	megny.vez.h.	1922.	Sell.	Schlauber Hermina	honv.	7.honv.kisg.pasg.Pápa	10 Városmajor u.156
9	Bakonyi Károly	par.v.	1919.	Dombj.ú.	Sak Ester	kat.nem volt	-	11 Csersogye u.22
10	Bartó Miklós	par.v.	1915.	Budapest.	Szalay Erzsébet	kat.nem volt	-	12 Bbs.ürvényi u.4
11	Devecsei Lajos	par.v.	1925.	Szurdokplapóki.	Szappan Apollonia	kat.nem volt	-	13 Táltos u.7-9.
12	Dankó Károly	par.v.	1905.	Budapest.	Szérenyi Katalin	kat.nem volt	-	14 Kékold u.13.
13	Gál György	par.v.	1905.	Köröstarcsa.	Szoma Ester	kat.nem volt	-	15 Wolf Károly u.11.
14	Gáncsa Zoltán	par.v.	1910.	Dombréd.	Barna Zsófia	honv.	-	16 Csersogye u.22
15	Hatvani Antal	par.v.	1901.	Zsámbék.	Leof Mária	kat.nem volt	-	17 Hideskúti u.4/c
16	Hajdu János	par.v.	1914.	Sárospatak.	Kéri Erzsébet	honv.	2.honv.kisg.kir.Monor	18 Városmajor u.11.
17	Hájas István	par.v.	1910.	Zalány.	Barna Zsófia	honv.	102.h.munk.lj.Hárda	19 Csersogye u.22
18	Hollósi Sándor	par.v.	1910.	Zalány.	Pina Irén	kat.nem volt	-	20 Táltos u.7-9.
19	Hollósi Sándor	par.v.	1919.	Kecskemét.	Pavlika Mária	kat.nem volt	-	21 Márvány u.29.
20	Kasza Vince	par.v.	1922.	-	-	-	-	22
21	Kalás József	par.v.	1914.	Kispest.	Kóton Róza	honv.	49.honv.kisg.Debrecen	23 Verseci sor 19.
22	Kalás József	par.v.	1922.	Zalaár.	Bumai Rozália	tizs.	5.vártárnér Póla	24 Mese u.1.
23	Kalás József	par.v.	1913.	Bölcske.	Dessé Erzsébet	kat.nem volt	-	25 Városmajor u.37.
24	Monos József	par.v.	1896.	Békéscsaba.	Bétkó Judit	örm.	2.honv.kisg.Monor	26 Filaszkó u.11.
25	Novák András	par.v.	1900.	USA.	Szűcs Mária	honv.	Szűcs Mária	27 Táltos u.7-9.
26	Szabó János	par.v.	1892.	Vadja Sztiván.	Bétkó Mária	honv.	24.szab.u.11.	28 Városmajor u.65.
27	Sánta György	par.v.	1911.	Abáztalok.	Jószai Róza	honv.	7.felad.lj.Hegyenk.	29 Városmajor u.10.
28	Szodiacsek Géza	par.v.	1904.	Gyermely.	Móri Katalin	kat.nem volt	-	30 Városmajor u.10.
29	Tinár József	par.v.	1920.	Alcsanak.	Mári Katalin	honv.	11.honv.kisg.Monor	31 Városmajor u.11.
30	Varga Miklós	par.v.	1905.	Budapest.	Mári Katalin	örm.	3.kisg.pasg.Pápa	32 Városmajor u.11.
31	Vadász József	par.v.	1922.	Budapest.	Mári Katalin	honv.	20.vet.v.ú.ú.ú.ú.	33 Városmajor u.11.
32	Vinár János	par.v.	1901.	Jászócskállya.	Mári Katalin	honv.	101/11.v.ú.ú.ú.ú.	34 Városmajor u.11.
33	Vinár János	par.v.	1915.	Budapest.	Mári Katalin	honv.	111.pasg.Pápa	35 Városmajor u.11.
34	Vinár János	par.v.	1904.	Budapest.	Mári Katalin	honv.	Szűcs Mária	36 Városmajor u.11.
35	Vinár János	par.v.	1910.	Lászlóváros.	Mári Katalin	honv.	104/01.munk.lj.	37 Városmajor u.11.
36	Vinár János	par.v.	1908.	Debrecen.	Mári Katalin	honv.	111.v.ú.ú.ú.ú.	38 Városmajor u.11.

Budapest, 1944. november 30-án.

Alkalmazott: Eljen Szilárd

Hoffmann József

A Városmajor utca 37. alatti nyilas pártház pártszolgálatosainak 1944. november 30-án összeállított listája
Budapest Főváros Levéltára, HU BFL XXV 4a.

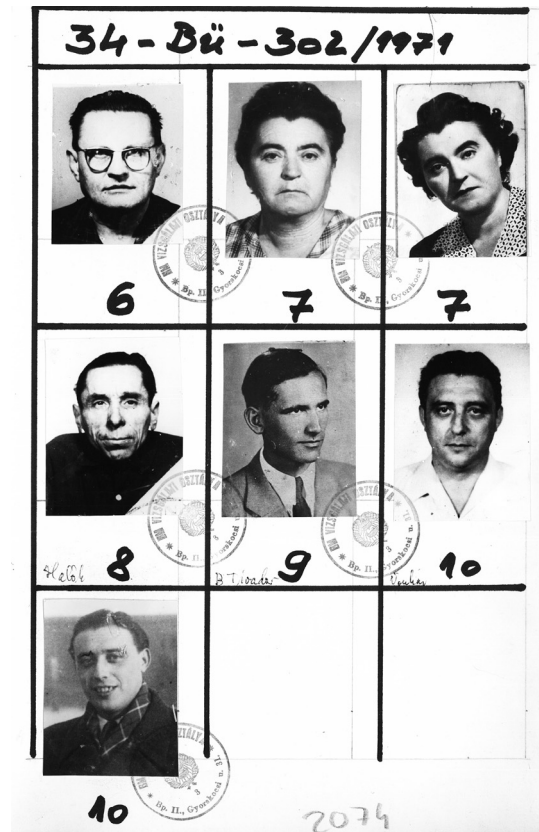

Ráki József vádolt térképvázlata a kísérésről és a kivégzés helyszínéről Budapest Főváros Levéltára, HU BFL XXV 4a.

tethetnének minket, de ehelyett adjunk valamit szociális célra. Így ketten 2000 pengőt fizettünk ki nekik, de erről semmiféle nyugtát nem adtak. Utánunk következett kihallgatásra a nálunk elbújtatott Rác Klára. Őt azonban a kihallgatás után nem eresztették el, és azóta sem került elő. Másnap megpróbáltuk kiszabadítani. Ügyvédekkel betelefonáltattam a párthelyiségbe, de ott csak azt a választ adták, hogy már kiment.”

A XII. kerületi nyilas pártszervezet 1944. november 10-én költözött a Városmajor utca 37.-be. A különítményesek karácsonyig tanyáztak ott, majd a

közeledő front miatt jobbnak látták elhagyni a házat. December 25-én átköltöztek az Andrassy út 47.-be, majd egy részük nem sokkal később az Andrassy út 60.-ban működő „Hűség házába” tette át a székhelyét. A XII. kerületi alapszervezetet Dési (Dregán) Miklós vezette, a Városmajor utcai pártszolgálat főnöke Bokor Dénes, helyettese Hoffman György volt. Megadja Ferenc „védelem és megtorlás vezetőként” a zsidók és ellenségesnek minősülő elemek begyűjtésének és kihallgatásának operatív feladatait látta el. A változó létszámú, mintegy negyven pártszolgálatost számláló csoporthoz tartozott a hírhedt Kun páter¹³ is. Az elhurcoltakat, akik túléltek a kínzásokat (illetve nem estek áldozatul az ad hoc kivégzéseknek), innen kísérték át a pesti gettóba, vagy vitték egyenesen a Duna-partra kivégezni. „Amíg a Városmajor utca 37. sz. alatti házban voltam pártszolgálat-vezető – vallotta elfogását követően Bokor Dénes –, addig kb. 12-13 ilyen, Duna-parti csoport elindításáról tudok. Egy-egy ilyen csoport 50-60 személyből állt vegyesen férfiak és nők. Ez idő alatt 550-600 személy lett így kivégezve.”¹⁴

Fényképek az 1971-es nyilasperek vádlottairól
(4-es számmal Tímár József, aki a legrészletesebb
tanúvallomást adta a történetekről)
Budapest Főváros Levéltára, HU BFL XXV 4a.

372

BELÜGYMINISZTERIUM
Vizsgálati Osztály

A 34.Bü.302/1971. számú fényképalbum mutatója

1./ sz.	Brunner Tivadar /: Budapest, 1922. november 23., a: Szabó Margit :/
2./ sz.	Rákai József /: Lédabasenyő, 1910. május 5., a: Tóth Julianna :/
3./ sz.	Kreutz Ferenc /: Budapest, 1926. július 10., a: German Ida :/
4./ sz.	Tímár József /: Gyermely, 1904. március 14., a: Bátorfi Katalin :/
5./ sz.	Brunner Oszkár /: Budapest, 1914. április 21., a: Szabó Margit :/
6./ sz.	Kerekes József /: Kecskemét, 1919. november 2., a: Pavelka Mária :/
7./ sz.	Rákai Józsefné sz. Hajnal Erzsébet /: Sátoraljaújhely, 1912. január 26., a: Veress Erzsébet :/
8./ sz.	Halák Mihály /: Szeged, 1902. július 29., a: Halák Viktória :/
9./ sz.	Brunner Tivadar /: Budapest, 1922. november 23., a: Szabó Margit :/
10./ sz.	Vonház Pál /: Budapest, 1925. december 20., a: Németh Ilona :/

December 15-én is egész nap folyt a zsidó és zsidógyanus, illetve az őket rejtegető polgárok be-
kísérése és kihallgatása. Többek között a svábhegyi
Gestapótól hoztak át egy kisebb, nyolcfős csoportot,¹⁵ valamint a Paulay Ede utcából egy textilüzem
pincéjében bujkáló mintegy huszonöt főt. Közöttük
volt Kornitzer Simon is, az üzem üzletkötője, az
egyetlen, aki az aznap esti mézszárlást túlélte. Azo-
kat, akik keresztény származásukat igazolni tudták,
elengedték.¹⁶

Így menekült meg Márffy Ödön és Károly is,
akikről sem az őket feljelentők, sem a nyilasok nem
sejtették, hogy anyai ágról zsidók. De volt okuk
félteni, mert bár származásukat ügyesen titkolták,
akadtak, akik tudták az igazat. Heltai Jenő például,
akinél a német megszállást követő napokban a festő
megfordult, és a *Néma levente* írója fel is jegyezte a
naplójába március 29-én hogy „Márffy, [Bársony]
Rózsi félzsidók, nagyon odavannak.”¹⁷ Igencsak el-
képzelhető, hogy Rác Klára is tisztában lehetett e
ténnyel, de a egyetlen kihallgatás során nem val-

Márffy Ödön: Széken ülő akt, 1943

lott Márffyék ellen. A nyilasok minden elfogott, gyanúsnak tartott vagy lebukott foglyukat – nemre és korra való tekintet nélkül (a nőket, aggokat és a gyerekeket is) – brutálisan megkínózták. A rémtettekre nem térek ki, a periratok bőséggel tartalmaznak hátborzongató részleteket.¹⁸

Az esti órákban a főként férfiakkól és néhány női fogvatartottból mintegy 50 fős csoportot állítottak össze, kettesével összekötötték és elindították őket a Duna-partra. Ezt megelőzően december 10-én volt Dunához kísérés, tehát a csoportban voltak néhány nappal korábban letartóztatottak is. A december 15-i kivégzésről számos beszámoló maradt fent a peranyagokban. Itt most a legteljesebbet, Tímár József pártszolgálatos 1971-ben felvett vallomását¹⁹ idézem:

„A nyilasok parancsnoka ekkor Novák nevű pártszolgálatos [Novák András] volt, őt bízta meg

Bokor Dénes az akció teljesítésével. Határozottan emlékszem, hogy rajtam kívül kísérők voltak: Ráki József, Czigány Ferenc, Tuboly Lajos, Mónus János [Mónus József], Szabó Kálmán [Szabó Jenő], Halák Mihály, Kun páter, egy Hajdú nevű [Hajdú János] és egy előttem ismeretlen pártszolgálatos [valószínűleg Kasza Vince].²⁰

Ezen üldözött csoport is vékony ruhában volt öltözve, télikabát egyikén sem volt, és mindnyájan hajadonfőtt voltak. Az indulásnál én a menetiránytól jobbra álltam, hátul a sor mellett. Elöl Novák vezette a csoportot, Kun páter a járdán ment és úgy biztosított. A többi pártszolgálatos az üldözött csoport két oldalán helyezkedve kísért. Nekem ezúttal is karabélyom volt. Úgy emlékszem, Kun páternek, a parancsnok Nováknak, Czigánynak és Tubolynak géppisztolya volt, a többieknek pedig puskája.

A foglyokat a Városmajor utca, Krisztina krt, Alagút utca, a lánchidi Alagúton és a Lánchídon át kísértük a pesti Duna-partra. Ez a kivégzés is ugyanazon a helyen történt, mint az első [a december 10-i] volt, tehát ott, ahol a jelenlegi Roosevelt térre²¹ a rakpartról gépkocsival fel lehet hajtani. A foglyokat a Duna-part szegélyére állítottuk egymás mellé, arccal a Dunának. Amíg a foglyok odaráncigálása folyt, az egyik különálló kb. 30 év körüli fogoly nő pillanatok alatt hozzám rohant és könyörgött életéért. Ezzel szinte egyidőben egy lövés dörrent és éreztem, hogy a lábamat lőtték meg. A mai napig sem tudom, hogy melyik nyilas lőtt, de az biztos, hogy az életéért könyörgő nőt akarta lelőni, és közben az én lábamat találta el. A nőt azonnal visszaráncigálta a partszegélyhez valamelyik nyilas. Én közben a fájdalomtól térdre estem, de ezeknek a másodpercekben Novák »Tűz!« parancsára eldőrdültek a nyilasok fegyverei az áldozatokra. A kivégzők most is 3-4 lépés távolságra álltak fel egymás mellett és úgy nyitottak sortűzet. Én a kivégzők jobbszélén voltam, térdelő helyzetben és kissé hátrább a társaimtól. A »Tűz!« vezényszóra az áldozatokra egy lövést adtam le karabélyomból. Sebesült helyzetem révén pontos, célzott lövést leadni nem tudtam. Tény azonban, hogy minden áldozat a sortűz következtében a Dunába zuhant, a parton senki sem maradt. Arra is emlékszem, hogy a »Tűz!« elhangzása pillanatában egy fogoly férfi a vízbe vetette magát és úszva igyekezett menekülni. A kivégzők több lövést adtak utána, és térdelő helyzetemben én is leadtam, abba az irányba egy-két lövést. Megítélesem szerint minden áldozat a Dunába pusztult.”

A túlélő az a Kornitzer Simon volt, akit a Paulay Ede utcából hurcoltak el délelőtt. Mint az áldozatokhoz tartozó egyetlen szemtanúját az esetnek – és e büntett elszenvédőjét – több nyilas perben is

Márffy Ödön: Szobabelső, 1944

beidéztek. Ő így mesélte el a történeteket:²² „éjjel két óra tájban összekötöztek bennünket kettesével és elindítottak a Vérmező mellett az alagúton át, a Lánchídon keresztül Pestre. A pesti Duna-parton a Ritz szálló előtt a csoportot arccal a Duna felé leültették a rakpartra. Akkor láttam azt, hogy a gyilkosságok sorozata fog elkezdődni. Már előzőleg értesültem, hogy ha éjjel fognak vinni bennünket, akkor biztosan elintéznék. Tudnillik a nyilasházban volt egy fiatal férfi, akinek egy ilyen transzporthoz már egyszer sikerült megszökni és azt mesélte, hogy őket azon a címen vitték el, hogy a gettóba fognak kerülni, azonban a vége a Duna-part lett. Én a fentiek tudatában útközben meglazítottam szjibilincsemet, amely engem egy Winter nevű idősebb férfihez kötött és mire a Duna-partra értünk és ott leültünk, akkor kezem már teljesen szabad volt. Én közvetlenül a víz szélére ültem és lábam a rakpart széléről a víz felé lógott, mintha kezemmel kissé felemelkedve kissé elhúznám magam a parttól és emelkedés közben fejest ugrottam a vízbe. Az ugrás lendületétől kissé messzebb kerültem a parttól, és így az aránylagos sötétben géppisztollyal utánam lövő nyilas a bizonytalan célpontot nem tudta eltalálni. Ezért sebesülés nélkül úsztam le az Erzsébet-híd pesti hídfőjéig. Kb. egy velem egyidős nő is belekerült a vízbe, aki valószínűleg megsebesülhetett,

Márffy Ödön: Fekvő nő, 1944

mert későn, amikor már a pesti hídfő közelében voltam, az előzőektől külön lövéseket hallottam, valamint a nőnek segélykiáltásait. Ebből következtetem azt, hogy a nőt később agyonlőtték.”

Minden valószínűség szerint Rác Klára is ebben a csoportban lelte halálát. Hogy ő volt-e az „a harminc év körüli nő”, aki Tímár lába elé vetette magát az életéért könyörögve, vagy az eset idején a 36 éves Kornitzer Simonnal „kb egyidős nő”, aki sebesülten zuhant a folyóba, azt nem lehet megállapítani. Márffy élettársa, Rác Klára – legalábbis a hamis papírjai szerint – ekkor 32 éves volt.

MILYEN VOLT RÁCZ KLÁRA?

Márffy Ödön élettársáról – feljegyzések hiányában – e szomorú eseményen kívül több nem ismert. A festő művei között akad azonban néhány, amely meglátásom szerint őt ábrázolja. A húszas évektől Márffy leginkább a környezetét festette – ideértve a külföldi nyaralások emlékeit és a csendéleteket is, amelyekhez döntően a Szamóca utcai kertből származó virágokat és gyümölcsöket használt mintául. Első feleségéről, Csinszkáról, mintegy száz festményt, illetve rajzot ismerünk tőle: megörökítette portréban, jeleneteken és aktban is. Másodjára 1949 tavaszán házasodott, és az akkor 33 éves Hacker Franciskáról (Cseszkáról) ugyancsak készített sorozatot, bár kevesebb és minőségben kevésbé jelentős képet. Kézenfekvőnek tűnik, hogy élettársát is megörökítette a negyvenes években. Csak fekete-fehérben ismert, mivel jelenleg lappang, az az 1944-re datált *Szobabelső* című vászon,²³ amely ablak alatt, pamlagon heverő nőt ábrázol, de jó kiindulási ala-

2019/3

• Rockenbauer Zoltán •
VISSZAADNI AZ EMLÉKEZETNEK

Gegesiék látogatása Márffy Ödön Szamóca utcai villájában, 1944. április;
Janus Pannonius Múzeum, adattár

Forgács Hann Erzsébet és Gegesi Kiss Pál

Márffy Ödön és Gegesi Kiss Pál

Márffy Ödön

Rác Klára (?), Márffy Ödön,
Forgács Hann Erzsébet

Ismeretlen házaspár, Márffy Ödön, Rác Klára (?),
Forgács Hann Erzsébet, Gegesi Kiss Pál

pot jelent, hiszen ha nem is ruhátlanul, de intim helyzetben ábrázolja a fiatal asszonyt. Márffy 1944 júniusában egy olajképpel fizette ki egyik ügyvédjét,²⁴ s ezen a képen ugyanez a nő látható a Szamóca utcai villában, zöld blúzban, háttal állva, amint az ablakon keresztül kitekint a szabadba. E festmény párdarabján a zöld blúzban a nő az ablak előtti asztalon épp virágcsokrot rendezget. A jelenet bensőséges, az otthon nyugalma árasztja.²⁵ Hasonló beállítású képet Márffy bő húsz évvel korábban Csinszka-ról is festett, egykori lakhelyükön, a Dráva utcai műteremlakásban.

Portrét egyelőre nem ismerünk róla, de jellegzetes hajviselete – akárcsak Csinszka esetében – a későbbiekben is azonosításul szolgálhat. A családi idillben ábrázolt társ homlokán oldalra fésült frufurja, félhosszú, a nyakba göndörödő, barnásvörös haja feltűnik néhány korabeli rajzon, sőt akvarellben készült akton is.²⁶ Csinszka halála után Márffy sokáig nem állított ki – feltehetően nem is festett – fedetlen testű nőt ábrázoló képet, ám 1943 októberében a KUT tárlatán bemutatott öt művéből kettő is akt,²⁷ melyek gyaníthatóan ugyancsak akkori barátnőjét ábrázolhatják.

A viszonylag csekély számú, de ugyanarról a modellről született alkotás mellett ismert még egy öt képből álló fényképsorozat, amely Gegesi Kiss Pál és felesége, Forgács Hann Erzsébet a Márffy-villában tett látogatása alkalmával készült 1944 áprilisában.²⁸ A szobrásznő kabátján ott világít a zsidók számára e hónap 5-én kötelezővé tett megkülönböztető jel, a sárga csillag. A Márffyval láthatóan egy párt alkotó filigrán asszony két fotón szerepel. Az egyikben szemből, ahol a frivolan előrekapott kis kalapja némileg beárnyékolja mosolygós arcát, a másikon, ami hátulról készült, jól látszik a tarkóra hulló hajfürt. Természetesen, amíg nem kerül elő egy feliratozott alkotás vagy fénykép, addig nem állíthatjuk száz százalékos biztonsággal, hogy ezeken a festményeken, rajzokon és fotókon Rác Klárát látjuk, de a körülmények és az idősödő Márffy habitusa alapján úgy vélem, több érv szól emellett, és semmi ellene.

Vajon ki lehetett Márffy élettársa? Kideríthető-e róla valami? Levéltári és sajtóbeli kutatásaim alapján két azonosítási lehetőség merült fel számomra.

RÁCZ ARTHUR LÁNYA

Rác Arthur neve gyakran felbukkan a nyilas perekben 1945 és 1950 között. Mivel szinte megszállottan kutatott a budai nyilasok után, számos feljelentéssel élt, és tanúként is többször beidézték. Egyebek közt Bugsch Gusztáv, Czigány Ferenc, Fehérhegyi Katalin, Szedlacsek Géza és társai bünpereiben tett tanúvallomást.²⁹ Rác Arthurnak személyben indítéka volt rá, hogy bitófára igyekezzen juttatni a Városmajor utca 37. különítményeseit, mivel lányát 1944 decemberében elhurcolták és meggyilkolták Bokor Dénes emberei.

Rauchberger Arthur 1885. december 25-én született, édesapja, Dávid, bádogos volt Budapest VII. kerületében. Nevét – testvérei sorából egyedül ő – 1907-ben Rácra változtatta.³⁰ Kezdetben hivatalnokként, majd építési vállalkozóként dolgozott, neve fel-felbukkan a közlönyökben és a hírlapok gazdasági vonatkozású, mínuszos híreiben. 1922-ben már mint dr. Rác Artúr bank- és értékpapír-ügyletekkel foglalkozó iparüzlet-tulajdonos jegyezte magát.³¹ Felesége (leánykori nevén Grünmandel Sarolta)³² középpolgári zsidó családból származott, és a háztartás vezetése mellett ingatlanügyeket is bonyolított. Egyebek mellett 1935-től a XII. kerületi Bán utca 1/a. számú bérház tulajdonosa is volt.³³ Dr. Rácék a tőzsdei ügyletek, és a bérház üzemeltetés mellett szőnyeget, festményeket is gyűjtöttek, ha a szükség úgy hozta kereskedtek is velük.³⁴

Márffy Ödön: Interieur 1.
1940-es évek első fele

Márffy Ödön: Interieur 2.
1940-es évek első fele

Amikor 1944 júniusában felmérték a budapesti lakóingatlanokat, hogy kijelöljék a csillagos házakat, a Bán utca 1/a minősítése „nemzsidók által lakható” lett, mivel csak a ház tulajdonosa, dr. Rác Arthurné, valamint a 19 főbélő közül egy volt sárga csillag viselésére kötelezve.³⁵ Hogy Rác Arthurné miként élte át a vészorszakot, nem tudjuk. Mindenesetre dr. Rác Arthur a periratok adatfelvételei során mint „nős” és nem mint „özvegy” szerepel,³⁶ és a feleség neve még 1965-ben is felbukkan egy családi gyászjelentésben.³⁷ A bankár elmondása szerint³⁸ ő maga 1945 áprilisában tért haza a fogságból – hogy ez pontosan mit jelent, nem részletezte –, és ekkor kezdett el nyomozni szerettei sorsa után. Hivatalos passzusa volt rá, hogy a már letartóztatott budai nyilasokkal, köztük Kun páterrel, a börtönben beszéljen. Rác az engedélyt Ries István akkori igazságügy-minisztertől szerezte. (A sors kegyetlen fintora, hogy Ries később a kommunista tisztogatások áldozata lett, 1950-ben ávósok verték agyon kihallgatás közben a váci börtönben.) Rác Arthur a Kun páterrel, Kasza Vincével – és más, közelebbről meg nem nevezett, de időközben kivégzett városmajori nyilassal³⁹ – való konzultáció alapján 1947 januárjában tette meg első feljelentését, amelyben egybeként a következőket állítja:

„Alulírott dr. Rác Arthur, bpesti lakos ezennel feljelentést teszek Czigány Ferenc és Szabó Jenő bpesti lakosok (jelenleg a bpesti gyűjtőfogházban büntetésüket letöltő rabok) ellen többrendbeli gyilkosság és rablás bűntette miatt, és midőn kérem ellenük a bűnvádi eljárás megindítását, a tényállást az alábbiakban adom elő. Egyetlen gyermekemet, leányomat és vőmet a nyilasbrigantik 1944 december havában elhurcolták, és a Városmajor utcai nyilasházba vitték. Miután további sorsukról nem tudtam, kutatást folytattam, mi is történt velük. Kun András pátertől, ki azóta méltó földi büntetését elnyerte, sikerült megtudnom, hogy gyermekemet és vőmet, ő és banditársai állítólag legyilkolták. Ezen banditák között, miként vélem közölte, szerepelt a fent említett 2 briganti is.”⁴⁰

Rác Arthur magánnyomozásai és feljelentései a lánya ügyében semmilyen konkrét eredményt nem hoztak, ám tevékenysége fontos szerepet játszott a XII. kerületi nyilasok Maros utcai és Városmajor utcai kórházakban 1945. január 12-én és 14-én elkövetett mérszárlásait⁴¹ feltáró perekben, amivel hozzájárult Czigány Ferenc és Szedlacsek Géza halálra ítéeléséhez. Rácot annak ellenére is szerepeltették a tárgyalásokon tanúként, hogy nem volt jelen egyetlen bűncselekménynél sem, s a vádlotta-

kat korábban sosem látta, valamint azt sem titkolta, hogy elsősorban a lánya halála miatti bosszú vezérli.⁴² Ezt persze a vádlottak és a védelem kifogásolták. Bugsch Gusztáv – aki végül megúszta az akasztófát – fellebbezésében írja: „Dr. Rác Arthur nem közvetlen tanú, csak közvetetten tud állítólag annyit, amennyit előadott. Ez azonban nagyon valószínűtlen. Dr. Rác Arthur maga sem tagadja, hogy leánya elvesztése miatti bosszú vezeti, és ő saját maga nyomozott ki számos nyilas bűncselekményt, csaknem minden nyilas bűnperben megjelen, adatokat szolgáltat és vallomást tesz, ennek következtében joggal feltételezhető, hogy Dr. Rác Arthurt is leánya elvesztése miatti fájdalom vezeti akkor, amikor minden nyilasban gyilkost vél felfedezni és minden nyilasra azt hiszi, hogy leánya gyilkosa. Dr. Rác Arthurt emiatt elfogulatlan tanúnak elfogadni nem lehet, és az általa hallomásból előadott tényeket ugyancsak nem lehet valóknak elfogadni. [...]”⁴³

Dr. Rác Arthur nem érte meg az 1971-es, utolsó nagy nyilaspert, pedig ott a Városmajor utca 37.-ből olyan különítményeseket is perbe fogtak, akiket nem ismert meg a korábbi tárgyalások során, és esetleg tudtak volna valamit mondani a lányával kapcsolatban.

De vajon tényleg Rác Kláráról van-e szó, Márffy Ödön élettársáról? Sajnos, a bankár egyetlen alkalommal sem említi lánya keresztnévét, így nem tudjuk, hogy Klárának hívták-e. 1908 és 1914 közötti születési anyakönyvek közül a lakóhely miatt legvalószínűbbnek tűnő VII. kerületieket végignézve nem sikerült rábukkannom Rác (Rauchberger) Arthur és Grünmandl Sarolta gyermekének nevére. Mindenesetre az apa 27 éves volt 1912-ben, azaz abban az évben, ami Márffy szerint Rác Klára születési dátumaként szerepelt hamis papírjaiban. Ha néhány évvel előbb vagy később jött is a világra Rác Arthur leánya, szemre nagyjából egykorú lehetett Márffy Ödön barátnőjével. Egybevág az a fontos tény is, hogy mindkét nőről úgy tudjuk, 1944 decemberében hurcolták el a nyilasok a Városmajor utca 37.-be. Rác Arthur lánya jól szituált, művészetkedvelő zsidó családban nőtt fel, műtárgyaik közt egy időben Rippl-Rónai-festmény is volt, olyan pesti körökben mozogtak, ahol a lány megismerkedhetett Márffy Ödönnel. Ezek az ismérvek erősíthetik a feltételezést, hogy Rác Arthur lánya és Rác Klára (Márffy kedvese) ugyanaz a személy.

Ámde van, ami ellent mond ennek a hipotézisnek. Rác Arthur nemcsak leánya, de veje gyilkosait is kereste. Férjes asszonyról volt szó tehát. Úgy tűnik a bankár szavaiból, hogy együtt élt hitese urával, akit mintha vele együtt hurcoltak volna el – mindenesetre így is lehet értelmezni Rác Arthur

egy további kérvényét, amelyben a tőle elrabolt ingóságokat próbálja visszaszerezni:

„Tisztelt Népbíróság! Bokor Sándor és Társai nyilas tömeggyilkosok elleni bűnügyben a nyomozás folyamán nagy mennyiségű ingók foglaltattak le és bűnügyi letétbe helyeztetek. Tekintettel arra, hogy nevezettek gyermekeim legyilkolásakor száz ezreket érő tulajdonomat képező ingóimat is elrabolták, tisztelettel kérem annak engedélyezését, hogy a letétben lévő ezen ingókat megtekinthessem, hogy nem e ismerem fel bennök tulajdonomat képező tárgyakat. [...]”⁴⁴

Az is figyelemre méltó, hogy Rác sehol sem említi Márffy Ödönt. Pedig ha tudomása lett volna arról, hogy lánya együtt élt a festővel, vagy legalábbis nála bujkált elhurcolása idején, csak beidézette volna tanúnak. Ezek a bizonytalansági tényezők arra sarkalltak, hogy komolyan fontolóra vegyék egy másik eshetőséget is.

RÁCZ KLÁRA, FRANKFURT JÓZSEFNÉ

Miközben Rác Klára után kutattam a korabeli sajtóban – sokkal kevésbé volt gyakori név egyébként, mint vártam –, rábukkantam egy gyászjelentésre, amelyben „Frankfurt Józsefné szül. Rác Klári” tudatja édesapja elhunytát.⁴⁵ A házastársi kapcsolat, pontosabban a férj neve, azonnal megragadta a figyelmem. Nemcsak azért, mert Frankfurt József építész jeles műgyűjtő volt, és kollekciójában – Csontváry, Mednyánszky, Tihanyi, Vaszary festményei mellett – több Márffy-kép is szerepelt,⁴⁶ hanem azért is, mert azonnal felrément, amit jó másfél évtizeddel ezelőtt Barki Gergely művészettörténész kollégám mondott nekem. Barki Frankfurt József unokaöccsénél, a műtárgykereskedéssel foglalkozó Frankfurt Gábornál járt, aki említette neki, hogy Márffy Ödön barátnőjét a nyilasok a Dunába lőtték. Akkoriban megpróbáltam Márffy kapcsán egyébként is felvenni a kapcsolatot Frankfurt Gáborral, telefonon röviden beszélünk, de súlyos beteg volt, nem tudott fogadni, és nem sokkal később sajnos elhunyt.⁴⁷

Rác Klára 1910. április 16-án született a Józsefvárosban, izraelita családban.⁴⁸ Édesanyja leánykori nevén Abeles Sarolta, édesapja Róthról magyarosított Rác Dánielre.⁴⁹ A Monarchia idején népszerű nőruha-kereskedő volt, és amikor 1933-ban meghalt, szép nekrológot írtak róla a *Magyar Divatipar* elnevezésű lapban:⁵⁰ „Meghalt Rác Dániel a régi gárda nagyszerű alakja. Valamikor fogalom volt Rác Dániel neve Budapest–Bécs–Páris divat-

• Rockenbauer Zoltán •

2019/3

VISSZAADNI AZ EMLÉKEZETNEK

1899	1899	1899	Frankfurt József	Frankfurt Nánán	25	
1899	1899	1899	Frankfurt József	Frankfurt Nánán	22	

Frankfurt József	Frankfurt Nánán	Frankfurt József	Frankfurt Nánán
------------------	-----------------	------------------	-----------------

Frankfurt József születési anyakönyv. Budapest VII. ker. 1899.

Folyószám	A házasságkötés helye és ideje (év, hó, nap)	A vőlegény		A menyasszony		A házasságkötési tanúk családi és utóneve, lakhelye
		családi és utóneve, állása (foglalkozása), vallása, születési helye és ideje, lakhelye	szüleinek családi és utóneve	családi és utóneve, állása (foglalkozása), vallása, születési helye és ideje, lakhelye	szüleinek családi és utóneve	
1	2	3	4	5	6	7
589	Budapest 1932 aug 28	Frankfurt József építész r. kath szül. Budapest 1899. máj. 13 lak. Budapest V Fátma u. 20/b	Frankfurt Nánán néhai Pinkusz Gizella	Rác Klára író szül. Budapest 1910. ápr. 16 lak. Budapest VII Főherceg László ut. 4	Rác Dániel néhai Abelas Sándor	Perl Miksa Budapest III Főherceg ut. 9 Sántos István Budapest VII István ut. 47

Frankfurt József és Rác Klára esküvője, 1932. augusztus 28.
Házasságkötési anyakönyv. Budapest, V. ker. 1932.

ipari társadalmában. A legfinomabb és legdisztingváltabb konfekciós ízlést képviselte, amely már egészen összeolvadt a szalónszabósággal. A bécsi Zwiebaknál nevelkedett s párisi és londoni segédvei után a Váci-utcában volt igen előkelő vevőkör által látogatott üzlete. Saját műhelye is volt s a régi jó világban 40-50 munkást foglalkoztatott amellyel, hogy egész csomó kisiparost ellátott munkával." Majd bővebb szakmai méltatást követően a nekrológ írója kitér a családra is: „Feleségének hosszú éveken át tartott betegsége⁵¹ egy vagyont emésztett föl, és amilyen mértékben visszavonult emiatt az üzlet személyes vezetésétől, olyan mértékben hanyatlott az, hogy végül – öt éve már – végleg elvesztette azt. Azóta nehéz viszonyok között élt. Egyetlen öröme, leánya, Frankfurt Józsefné volt, akit szintén a szakmának nevelt." Feltehetően a leány,

Klára volt az, aki megpróbálta újra indítani az üzletet, és 1935-ben az övé lehetett az édesapja Kígyó és Váci utca sarkán található eredeti bolthelyiségétől alig pár lépésnyire, a Váci utcában lévő „Rác Klára divatszalonja”,⁵² amelyet egy év múlva azonban már mint „Rác Klára és társa divattermet” egy bizonyos Rác Kálmánné tulajdonolt. A telefonkönyvek 1939-ig tudósítanak a ruhaszalon létéről.⁵³

Rác Klára 1932. augusztus 28-án ment nőül Frankfurt József építészhöz.⁵⁴ Férje 1899-ben született, apja Frankfurt Nánán iparosmester volt, anyja Pinkusz Gizella a háztartást vezette. Frankfurt József 1921-ben katolizált, míg Klára az esküvőre is megtartotta izraelita vallását.⁵⁵ Házasságuk csak néhány évig tartott, de a válásra hivatalosan csak 1941 augusztusában került sor,⁵⁶ közvetlenül azt megelőzően, hogy Frankfurt József újranősült,

Folyószám 1	A bejegyzés ideje (év, hó, nap) 2	A születés ideje (év, hó, nap) 3	A gyermek utóneve, neme, vallása 4	A szülők			A születés helye, ha a születés nem az anya lakásán történt 8
				családi és utóneve állása (foglalkozása), lakhelye 5	vallása 6	életkora 7	
1147	1913 ápr 16	1913 ápr 13	Márta leány n.kat	Langer Károly mérnök Radó Aranka Irén Erzsébet Budapest VI Király u. 82.	n.kat n.kat	33 26	—

Langer Márta születési anyakönyve
Budapest Fővárosi Levéltára XXXIII.1.a.

Folyószám 1	A házasságkötés helye és ideje (év, hó, nap) 2	A vőlegény		A menyasszony		A házasságkötési tanúk családi és utóneve, lakhelye 7
		családi és utóneve, állása (foglalkozása), vallása, születési helye és ideje, lakhelye 3	szüleinek családi és utóneve 4	családi és utóneve, állása (foglalkozása), vallása, születési helye és ideje, lakhelye 5	szüleinek családi és utóneve 6	
1231	Budapest 1936 júl. 19	Holstein Imre festőművész, grafikus ker. szül. Tokava Híradásvetély (Gömrő és Kiskunb ru) 1902 jan. 27. lak. Budapest VIII Néjenné u. 31	Holstein Armin Sullmann Imre	Langer Márta ker. szül. Budapest 1913 ápr. 13. lak. Budapest VI Király u. 82.	Langer Károly Radó Aranka Irén Erzsébet	Halló Lajos Budapest VIII Nap u. 23 Halló Berlalan Budapest VI Deák tere u. 4 21

Holstein Imre és Langer Márta házasságkötése, 1936. július 19.
Házassági anyakönyv. Budapest, VI. ker. 1936.

és elvette Lendvay Márta színésznőt. Lendvay Márta – aki ekkor már mindinkább Legindi Mária íróként szerepelt a nyilvánosság előtt – eredeti neve Langer Márta volt.

Azaz Frankfurt József első feleségét éppúgy Rác Klárának hívták, mint Márffy Ödön tragikus sorsú barátnőjét, második feleségének a neve pedig meggyezik azzal a névvel, amelyen Rác Klára bujkált.

KI VOLT LANGER MÁRTA (LENDVAY MÁRTA, LEGINDI MÁRIA)?

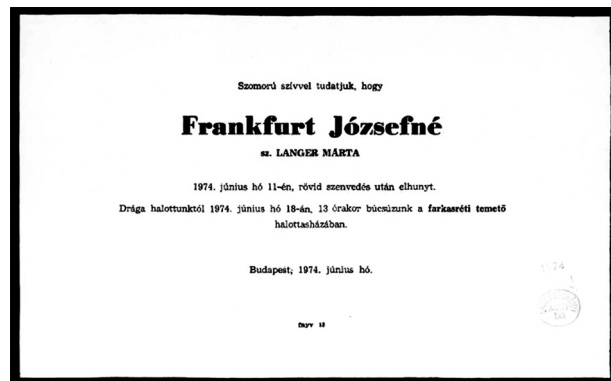
1913. április 13-án született a Terézvárosban, apja Langer Károly, mérnök, anyja Radó Aranka Erzsébet Irén, mindketten római katolikus vallásúak.⁵⁷ Langer Márta érettségi után Bécsben építészetet tanult, majd Budapesten elvégezte a színiakadémiát. 1934-től a Nemzet Színház, majd a Magyar Szín-

ház tagja. „1936-ban fedeztek fel mint színésznőt – mesélte utóbb a *Film, Színház, Irodalom* című lapban.⁵⁸ – A »Méltóságos asszony« »Hirschfeld«-jét játszottam az Andrásyúti Színházban és egyik napról a másikra mindenki tudott rólam. Egyed Zoltán azt írta »A Reggel«-ben – még ma is elpirulok, ha eszembe jut –, hogy nem szabad rólam kritikát írni, mert a tehetségem minden bíráló fölött áll. Női Chaplinnek nevezett és hasábos interjúban mutatott be a pesti közönségnek. A gázsimat fel-emelték, sokéves szerződést kaptam és röviddel a bemutató után férjhez mentem életem első nagy szerelméhez.” Férje Gömör Imre festőművész lett. A Gömör felvett név, és a festő tágabb születési helyére, Gömör vármegyére utal. Zsidó családban született, eredeti neve Holstein. Lendvay (Langer) Márta beleegyezett, hogy születendő gyermekeik is valamennyien a férje vallását kövessék.⁵⁹

Erre azonban nem került sor, mert a színésznőt váratlan balszerencse érte: „A »Magdát kicsapják« című film egyik főszerepét rám osztották, de a vászon bizony kicsire zsugorodott a nagy szerep – folytatta a színésznő. – Az ötödik felvételi napon összeestem, mentőkocsi vitt a Szent István-kórházba s azután három esztendeig feküdtem ágyban, legcsekélyebb reménye nélkül annak, hogy valaha egészséges, dolgozó ember lehessen. Felbontották a szerződéseim, és felbomlott egy életre kötött szerződés is: a házasságom. Elváltam, szabadabb tettem az uramat, mert nem akartam, hogy ő, aki egészséges, fiatal lányt vett feleségül, élete végéig beteg asszonyhoz legyen kötve.” Gömör Imre 1939-ben kivándorolt Franciaországban, és ott is telepedett le. Házasságukat „házastársi elhagyás” címen bontották fel 1940-ben.⁶⁰

Hogy Lendvay (Langer) Márta mikor és hogyan ismerkedett meg Frankfort Józseffel, csak találgatni lehet. Kétségtelen azonban, hogy festő férjének (és így feltehetően ő magának is) törzshelye volt a Fészek,⁶¹ ahová Frankfort József is járt. „Frankfort József építészmérnökként volt a Fészek Klub tagja, és itt ismert meg képzőművészeket is. A harmincas évektől kezdve egyre szorosabb barátságuk alakult ki, és stabil gyűjtőjükké vált” – írja Ébli Gábor a magyar műgyűjteményekről szóló könyvében.⁶² Megjegyzendő, hogy megalakulásától a Fészek törzshelye volt Márffy Ödönnek is, így történetünk szereplői valamennyien innen is ismerhették egymást.

A színésznő már három éve volt súlyos beteg, amikor, úgymond, „elkezdődtek a csodák. Jött valaki, leült az ágyam mellé és azt mondta, hogy szép vagyok, okos és jó és betegen is többet jelentek a számára, mint a világ összes egészséges asszonyai

Frankfurt Józsefné szül. Langer Márta gyászjelentése

együttvéve – folytatja élete regényét Lendvay (Langer) Márta anélkül, hogy kimondaná a gavallér nevét, de tudjuk, csakis második férjéről, Frankfort Józsefről lehet szó. – Megkérte a kezemet. Visszautasítottam. Okultam a tapasztalataimon és nem akartam még egy tragédiát felidézni. De ő nem nyugodott, meg a válaszomban. Azt mondta, ha csak azért nem leszek a felesége, mert beteg vagyok, akkor meggyógyítat. És elkezdődött az orvoszarándoklás. Volt olyan nap, hogy egyszerre három komoly egyetemi tanár úr állt az ágyam mellett. Végül egy szerény kis doktor jött, olyan »doktorbácsis« orvos, keveset beszélt és két hónap alatt talpraállított.”

A színészi pálya kényszerű elhagyásával és az írói elkezdésével 1941-től új művésznevet választott magának: könyveit Legindi Máriaként jegyezte.⁶³ 1941 őszén ment feleségül Frankfort Józsefhez, és élete végéig jóban-rosszban mellette maradt. A fordulat éve után ugyanis írói karrierjét már nem tudta folytatni, férjét pedig később perbe fogták.⁶⁴ Frankfort Józseffel egyazon évben, 1974-ben halt meg. Gyászjelentésén a „Frankfurt Józsefné, sz. Langer Márta” név szerepel.⁶⁵

KÖVETKEZTETÉSEK

A világháló térhódításával jelenleg aligha akad olyan ember abból a budapesti körből, amelyhez Márffy Ödön is tartozott, akiről ne lehetne valamiféle nyomra bukkanni a digitalizált napilapokban, közlönyökben, cím- és telefonjegyzékekben, anyakönyvi kivonatokban, gyászjelentésekben. Az internetes keresések összekapcsolva a könyvtári és levéltári kutatásokkal, relatíve jó eredménnyel kecsegtetnek egy keresett budapesti polgár megtalálásához az elmúlt bő száz esztendőre visszamenő-

Márffy Ödön: Akt fátyollal, 1940-es évek

Márffy Ödön: Ülő akt, 1943 körül

leg. Az ilyenformán azonosítható, izraelita vallású, korban és földrajzi hely tekintetében a történetbe illeszthető Rác Klára nevű személyek száma erősen korlátozott. Jelenlegi ismereteim alapján a két eshetőség közül, az utóbbit, Frankfurt József első feleségét tartom valószínűbbnek, hogy megegyezik Márffy Ödön meggyilkolt kedvesével. Míg Rác Arthur lánya esetében – akinek tragikus halála ugyan lényegében azonos az általam keresett Rác Klaráéval – találunk a hipotézis ellen ható adatot (nevezetesen, hogy úgy tűnik, férjével együtt hurcolták el), Frankfurt Józsefné esetében pillanatnyilag nincs ilyen diszkrépancia.

Kétségkívül bizonytalansági tényező, hogy nem ismerjük pontosan Rác Klára sorsát azt követően, hogy elvált Frankfurt Józseftől. A házasság felbontását ugyan csak 1941-ben jelentették be hivatalosan, de az építésznek Lendvay (Langer) Mártához fűződő viszonya mutatja, hogy már korábban megromlott a házasságuk. Márffy Ödön a harmincas évek második felében szinte bizonyos, hogy ismerte a műgyűjtő Frankfurt Józsefet, ha máshonnan nem, a Fészek Klubból. Az is valószínű, hogy a

klub társasági rendezvényein, amelynek egyikén-másikán Frankfurt is szerepet kapott,⁶⁶ a felesége is megjelent.

Márffy Ödön barátnője, Rác Klára – akárcsak Frankfurt felesége – zsidó volt. Az 1944. évi 1240. M. E. számú, „a zsidók megkülönböztető jelzéséről” szóló kormányrendelet értelmében köteles lett volna viselni a sárga csillagot, de inkább a bujkálást választotta. Márffy tekintélye – akinek anyai ági zsidó származása széles körben nem volt ismert – egy ideig védelmet jelentett számára. A német megszállást követően azonban hamis papírokra volt szüksége, ha el akarta kerülni a gettót, illetve a deportálást.

Frankfurt József, aki ugyan maga is zsidó volt, de több mint húsz éve katolizált, társadalmi összeköttetésein keresztül igyekezett segíteni honfitársain a bajban, miként ezt Heltai Jenő naplójából tudjuk. Még 1944 novemberében – tehát bőven a nyilas hatalomátvétel után – is járt a budapesti Gestapónál Heltai érdekében.⁶⁷ Sejtésem szerint ő lehetett az, aki az első feleségén oly módon próbált meg segíteni, hogy saját, második feleségének „személy-

azonosságáról” állította ki számára a „nemzsidó származást” igazoló okmányt.⁶⁸ Erre leginkább azért nyilhatott mód, mivel Legindi Mária író nő eredeti családi neve (Langer) ismeretlen volt, azt lehetett róla tudni csak, hogy Lendvay Márta színésznővel azonos. Ami a születési dátumban mutatkozó kis eltérést illeti, Márffy ugyan a rendőrségen 1945 áprilisában úgy emlékezett, hogy Rác Klára hamis papírján Langer Márta születési éve 1912 (és nem 1913), azonban, mivel nem a saját személyi adatairól volt szó, egy évet tévedhetett is a bejelentésnél. Márffynál egyébként sem ritka az ilyen pontatlanság.

Hogy ki lehetett az a gazember, aki a festőt és élettársát feljelentette, valószínűleg már sosem derül ki. De Rác Klárát talán vissza tudtuk adni az emlékezetnek.

JEGYZETEK

¹ Rockenbauer Zoltán: A hetedik te magad légy! Márffy Ödön titka és a Nyolcak. *Múlt és Jövő. Új folyam*, 2016. 2. sz. 35–54.

² Zoltán Gábor: Szlavko. *Holmi*, 14. évf. 2014. 6. sz. 662–670.

³ Uo. 667.

⁴ Ezúton is köszönöm Zoltán Gábornak, hogy a szöveg levéltári forrását megadta. Továbbá köszönöm Tasnádi Ákosnak, a Fővárosi Levéltár szakreferensének a levéltári kutatásban nyújtott segítségét. – R. Z.

⁵ Márffy Ödön levele Berda Józsefnek. Budapest, 1945. május 1. MTA Kézirattár. Ms 6028/492.

⁶ „1944 őszén, a nyilas uralom idején, megrendítő egyéni csapás éri: elveszíti a hozzá legközelebb állók egyikét.” Zolnay László: *Márffy*. Budapest, Corvina, 1966. 25.

⁷ Márffy Ödön Hacker Franciska közlése. 1984. január 7. Kratochwill Mimi kéziratoss jegyzete.

⁸ 350 gyilkosságot ismert be Kun páter cinkosa. *Világosság*, 1945. szeptember 15. 2.

⁹ Mónos József népbírói aktája. Budapest Fővárosi Levéltára, HU BFL XXV.1.a 2788/1945.

¹⁰ Márffy Ödön bejelentése 1945. ápr. 5-én a „Náci és nyilas rémtettek kivizsgálására alakult bizottság” titkári hivatalában. Jegyzőkönyv. Budapest Fővárosi Levéltára, HU BFL XVII.2.19. doboz 37./a csomó.

¹¹ Megadja Ferenc Miklós, védelem, és megtorlásvezető (1919–1980).

¹² Hoffmann György pártszolgálat-vezető helyettes (1904–?).

¹³ Kun András (1911–1945): kiugrott, illetve kizárt minorita szerzetes, a Városmajor utcai nyilasok leghírhedtebb alakja, számtalan gyilkosság és embertelen kínzás résztvevője, sőt kezdeményezője. Kun páterről bővebben lásd Csonka Laura: Egy minorita szerzetes a nyilasok szolgálatában. Kun András élete. *Múlt és Jövő. Új Folyam*, 2015. 4. sz. 89–101.; Pelle János: A nyilas terror Budán. *Valóság*, 2015. 10. sz. 65–87.; Budai-S. Balázs: *Kun Páter. A reverendás gyilkos. A nyilas korok legbírhatóbb alak-*

jának nyomában. MPB Hungary, Budapest, 2016; Kurucz Ádám: Kun Páter a 21. századi történetírásban. *Létünk*, 2017. 3. sz. 173–193.

¹⁴ Bokor Dénes kihallgatási jegyzőkönyve. 1945. április 2. Csatolt dokumentum. Budapest Fővárosi Levéltára, HU BFL XXV 4a. Fővárosi Bíróság, büntetőperes iratok, 1971. év. 2680. doboz, Brunner Tivadar és tsai, V. dosszié. 1933.

¹⁵ Hellinger Antal kihallgatási jegyzőkönyve, 1948. március 22. Budapest Fővárosi Levéltára, HU BFL XXV.1.a 3355/1948, Bokor Sándor és társai. 256.

¹⁶ Kornitzer Simon tanúvallomása Gáncsos Zoltán vádlott ügyében. 1948. április 9. Budapest Fővárosi Levéltára, HU BFL XXV.4.a 1024/1951: Szedlacsek Géza és Czigány Ferenc btt. (Bokor Sándor és tsai.) 106.; Feljegyzés Justh Ferdinándné született Farkas Irén meghallgatásáról. 1971. április 20. Budapest Fővárosi Levéltára, HU BFL XXV 4a. Fővárosi Bíróság, büntetőperes iratok, 1971. év. 2679. doboz, Brunner Tivadar és tsai, V. dosszié. 1673.

¹⁷ Heltai Jenő: *Négy fal között. Naplójegyzetek 1944–1945*. Magvető, Budapest, 2017. 32.

¹⁸ A Városmajor utcában történt kegyetlenkedéseknek a tanúvallomások alapján készült irodalmi feldolgozását lásd Zoltán Gábor: *Oryia*. Pesti Kalligram, Budapest, 2016.

¹⁹ Összefoglaló jegyzőkönyv Tímár József terhelt kihallgatásáról. 1971. május 26-án. Budapest Fővárosi Levéltára, HU BFL XXV 4a. Fővárosi Bíróság, büntetőperes iratok, 1971. év. 2678. doboz, Brunner Tivadar és tsai, II. dosszié. 657–658. – A gyilkosságot Tímár huszonhét év távolából december 16. este teszi, de a többi beszámoló, különösen a megmenekült Kornitzer Sándor többrendbeli vallomása bizonyítja, hogy az eset december 15-ről 16-ra virradó éjszakán történt.

²⁰ A nevek pontosításához segítséget nyújt a Városmajor utca 37. alatti nyilas pártház pártszolgálatosainak 1944. november 30-án összeállított listája: Csatolt dokumentum. Budapest Fővárosi Levéltára, HU BFL XXV 4a. Fővárosi Bíróság, büntetőperes iratok, 1971. év. 2680. doboz, Brunner Tivadar és tsai, V. dosszié. 1935. – Kasza Vincét Kornitzer Simon említéi vallomásaiban.

²¹ 1944-ben Ferencz József tér, 2011-től Széchenyi tér.

²² Kornitzer Simon tanúvallomása Gáncsos Zoltán vádlott ügyében. 1948. április 9. Budapest Fővárosi Levéltára, HU BFL XXV.4.a 1024/1951, Szedlacsek Géza és Czigány Ferenc btt. (Bokor Sándor és tsai.) 106.; lásd még: Kornitzer Simon ügy. In Budai-S. 2016. 64–65.

²³ Repr.: Zolnay 1966. 32. t. – Márffy a háború után a festményt a közepén levágta, és az álló formából fekvőt készített, meghagyva egészben a nőalakot. – Életműkatalógus-számok: 6.8.1; 6.8.2. (Rockenbauer Zoltán: *Márffy. Életműkatalógus / Catalogue raisonné / Complete work*. Maklár Artworks, Budapest–Paris, 2006. 375.)

²⁴ A jelenleg külföldi magántulajdonban lévő festményhez mellékelt levél szerint: „Csak ma kaptam kézhez Ügyvéd úrnak Óvári ügyvéd úrhoz intézett levelét, a melyben arról értekezik, hogy ügyvédnoki díjazása fejében hajlandó tőlem egy képet elfogadni. Levelében közölt feltételeinek megfelelően még a mai postával feladtam Ügyvéd úr címére 5 db festményemet szíves kiválasztás végett. [...]” Márffy Ödön levele dr. Buzás Lajosnak, Bánffy-Hunyadra, Budapest, 1944. június 28. Magántulajdon. – A festményt 2018-ban felvettem az életmű-katalógusba a 6.11.2-es számon.

²⁵ Életműkatalógus-szám: 6.11.1 (Rockenbauer 2006. 376.).

²⁶ Életműkatalógus-számok: G 2.8.2.2.3.1; G 3.2.1.7; G 3.2.2.6; G 3.2.2.7 (uo. 388.; 390.; 391.).

²⁷ Budapest, Nemzeti Szalon: Képzőművészek Új Társaságának kiállítása, 1943. október 31. – november 14. [Kiállítási katalógus] 136.; 138. kat. sz.

²⁸ A látogatásról készült öt fotó közül a négy első publikációját lásd *Gegesí Kis Pál műgyűjteménye*. Szerk. Nagy András. Janus Pannonius Múzeum, Pécs, 2010. 52–53. A fényképek a Janus Pannonius Múzeum adattárában találhatók.

²⁹ Budapest Főváros Levéltára, HU BFL XXV.1.a 569/1945: Czígány Ferenc; HU BFL VII.5.e 20285/1949: Bugsch Gusztáv; HU BFL VII.5.e 18029/1949: Fehérhegyi Katalin; HU BFL XXV.4.a 1024/1951: Szedlacsek Géza és társai.

³⁰ Lásd RácZ Arthur családfáját: <https://www.geni.com/people/Arthur-Racz/600000048143001823>; A névváltoztatást közli: *Budapesti Közlöny*, 1907. 06. 146.; *Pesti Napló*, 1907. június 26. 23.

³¹ *Központi Értesítő*, 1921 (46. évfolyam), 1921. 06. 16., 21.

³² Vö. Budapest Főváros Levéltára, HU BFL VII.188.a 1923–0023, RácZ Artúrné dr., 1923 (Személyrekord).

³³ Lásd többek közt: Ezeket az ingatlanokat adták el ezen a héten Budapesten. *Újság*, 1935. március 31. 41.

³⁴ Dr. RácZ Artúr az 1930-as évek végétől a Bajza utca 56. 1. em. 1. számú lakásban lakott. A festményekre, szőnyegekre, porcelánokra feladott, olykor név nélkül hirdetők azonosításában a korabeli telefonkönyvek (cím és telefonszám) segítenek. Lásd egyebek mellett: a *Pesti Hírlap* hirdetéseit közt: 1938. április 17. 18.; 1943. február 23. 10. 1944. január 16. 9.

³⁵ Lakás-adatszolgáltatási ívek: Bán utca 1/a. Budapest Főváros Levéltára, 1944. HU BFL IV.1420.r – XII. kerület – Bán utca – 1/a.

³⁶ Lásd egyebek mellett: Tanúvallomási jegyzőkönyv Czígány és társai ügyében, 1947. december 22. Budapest Főváros Levéltára, HU BFL XXV.1.a 569/1945: Czígány Ferenc. 25.

³⁷ Lásd Gyulai Lászlónak – RácZ Arthur unokaöccsének – gyászjelentését: *Magyar Nemzet*, 1965. június 17. 6. – RácZ Arthur nincs a gyászolók között, tehát ekkor már ő sem lehetett az élők sorában.

³⁸ RácZ Arthur vallomása. B.III. 1024/1951/40 sz. Jegyzőkönyv. Készült háborús bűntett miatt Czígány Ferenc és társa ellen indított bűnügyben a budapesti megyei bíróságnál Budapesten 1951. évi március hó 1. napján tartott nyilvános tárgyaláson. Budapest Főváros Levéltára, HU BFL XXV.1.a 3355/1948. Bokor Sándor és társai. I. dosszié, 319.; Valamint ld. még Czígány Ferenc fellebbezése: uo. II. dosszié, 498.

³⁹ 1945 júniusától 1946 végéig a városmajori nyilások közül halálra ítélték és kivégezték Bokor Dénest, Kun Andrást, Vidra Mihályt, Tuboly Lajost, Bittner Mihályt, Mónus Józsefet, Dunkel Károlyt, Fehérhegyi Jánost és Torma Józsefet.

⁴⁰ Dr. RácZ Arthurnak budapesti (VI. Bajza u. 56. sz.) lakosnak feljelentése Czígány Ferenc és Szabó Jenő (a bpi. gyűjtőfogházban büntetésüket töltő) rabok ellen. Budapest Főváros Levéltára, HU BFL XXV.1.a 569/1945: Czígány Ferenc, 25., 78–79.

⁴¹ Az említett kórházak elleni támadásról lásd egyebek mellett: Budai-S. 2016. 70–82.; Simontornyai-Scheiber Mária – Gazda István: A budai Városmajor utcai Bíró Dániel Kórház története. *Communicationes de Historia Artis Medicinae – Orvostörténeti Közlemények*. Budapest, 2014. 159–182., 226–229.

⁴² Fehérhegyi Katalin tárgyalásán például így fogalmazott: „Én a nyilasok kegyetlenkedése következtében egyetlen gyermekemet és vőmet elvesztettem. Ezért a felszabadulás után, hogy őket megbosszuljam, kutattam a gyilkosok után magánúton és sikerült is a nyilas-gyilkosok kiderítésében tevékenyen részt vennem.” RácZ Arthur vallomása. B.IV. 1006/1949/90 sz.

Jegyzőkönyv. Készült háborús bűntett miatt fehérhegyi Katalin ellen indított bűnügyben a budapesti népbíróságon, Budapesten 1949. évi október hó 13. napján tartott nyilvános tárgyaláson. Budapest Főváros Levéltára, HU BFL VII.5.e 18029/1949 Fehérhegyi Katalin, 19.

⁴³ Bugsch Gusztáv fellebbezése, 1950. június. Budapest Főváros Levéltára, HU BFL VII.5.e 20285/1949 Bugsch Gusztáv, 147. – Hasonlóan védekezett RácZ Arthurral szemben Czígány Ferenc is.

⁴⁴ Dr. RácZ Arthur bpi (Bajza u. 56. sz) lakosnak kérelme Bokor Sándor és tsai bűnügyben. Budapest Főváros Levéltára, HU BFL XXV.1.a 3355/1948, Bokor Sándor és társai. 574–575.

⁴⁵ *Esti Kurír*, 1933. március 31. 4.; *Magyarország*, 1933. március 31. 6.; *Pesti Napló*, 1933. március 31. 2.

⁴⁶ Márffy életművét az Ernst Múzeumban bemutató tárlatra Frankfurt József hat képet kölcsönzött: *Márffy Ödön festőművész gyűjteményes kiállítása. 1958. május 24 – július 6.* [katalógus], Ernst Múzeum, Budapest, 1958. [festmények:] 91, 92, 94, 95; [grafikák:] 20, 88. kat. sz. – Frankfurturra vonatkozóan lásd még: Ébli Gábor: *Magyar műgyűjtemények 1945–2005*. Enciklopédia Kiadó, Budapest, 2006. 114.; Takács Gábor: *Műgyűjtők Magyarországon. A 18. század végétől a 21. század elejéig*. Kieselbach Galéria és Aukcióház, Budapest, 2012. 162.

⁴⁷ Frankfurt Gábor özvegyével felvettem a kapcsolatot, de ő személyesen nem ismerte férje néhai nagybátyját, Frankfurt Józsefet, és RácZ Kláráról nem tudott felvilágosítást adni.

⁴⁸ RácZ Klára születési anyakönyvét egyelőre nem sikerült megtalálni, de Frankfurt Józseffel kötött házasságának anyakönyvi bejegyzései tartalmazzák személyi adatait (lásd lejjebb).

⁴⁹ RácZ Dánielre vonatkozó legfontosabb személyi adatokat lásd *Halotti anyakönyv. Budapest, VII. ker. 1935.* 87. n. 518.: RácZ Dániel. – Digitalizált fotója elérhető a világhálón: Hungary Civil Registration, 1895–1980. <https://www.familysearch.org/frontier/search-bifrost/image/index?owc=https://www.familysearch.org/service/cds/recapi/sord/collection/1452460/waypoints> [a továbbiakban: HCR 1895–1980].

⁵⁰ Meghalt RácZ Dániel. *Magyar Divatipar*, 1933. 4., 11.

⁵¹ RácZ Dánielné, Abeles Sarolta 1929. augusztus 1-én 44 éves korában hunyt el szívbetegségben. Lásd Halotti anyakönyv. Budapest, VII. ker. 1929. 205. n. 1230. – Digitalizált fotója elérhető a világhálón: HCR 1895–1980.; gyászjelentését lásd *Az Újság*, 1929 augusztus 3., 4.

⁵² Vö. „Tanulóleányokat azonnalra felvesz RácZ Klára divatszalonja. Váczi ucca húsz.” *Frisz Újság*, 1935. szeptember 22. 14.

⁵³ „RácZ Kálmánné dr.-né, a RácZ Klára és társa női divatterem tul. IV. Váci-u. 20.” *A budapesti és Budapest környékén lévő m. kir. távbeszélő-bálzatok előfizetői és nyilvános állomásainak betűrendes névsora, 1936. május*. Hivatalos kiadás. Budapest, 1936., 274.; valamint az 1939-es Hivatalos kiadás, 348.

⁵⁴ Frankfurt József és RácZ Klára esküvője, 1932. augusztus 28., Házasságkötési anyakönyv. Budapest, V. ker. 1932. 197. n. 582. – Digitalizált fotója elérhető a világhálón: HCR 1895–1980.

⁵⁵ Frankfurt József 1921. március 10-én katolizált Budapesten, a Terézvárosi plébániatemplomban. Keresztlevelének száma 431/1921. Lásd Frankfurt József születési anyakönyvében az „utólagos bejegyzések” rovatot: Születési anyakönyv. Budapest VII. ker. 1899., 283. n. 1691. – Digitalizált fotója elérhető a világhálón: HCR 1895–1980.

⁵⁶ „A házasság felbontatott (Budapesti kir. tszék 1 P. 37.308/4 – 1941 sz. végítélete). 1941. aug. 30.” – Utólagos be-

jegyzés Frankfurt József és Rác Klára házasságkötési anyakönyvében.

⁵⁷ Budapest Fővárosi Levéltára XXXIII.1.a. Állami anyakönyvi másodpéldányok levéltári gyűjteménye. 1431. sz. köt. VI. ker. 1913. Születések. 192. n. 1147. – Digitalizált fotója elérhető a világhálón: HCR 1895-1980.

⁵⁸ Két érdekes regény. Az egyiket az Élet írta, a másikat Legindi Mária. *Film, Színház, Irodalom*, 1941. 44. sz. (október 31–november 6). 29.

⁵⁹ Lásd Holstein Imre és Langer Márta házasságkötése, 1936. július 19. Házassági anyakönyv. Budapest, VI. ker. 1936. 411. n. 1231. – Digitalizált fotója elérhető a világhálón: HCR, 1895-1980.

⁶⁰ Vö. Budapest Főváros Levéltára, HU BFL – VII.155.a – 1940 – 0232. A jogszolgáltatás területi szervei. Rónay Tibor közjegyző iratai.

⁶¹ Gömörnek gyűjteményes tárlata is volt a Fészekben, ahol egyebek mellett feleségéről, Lendvay Mártáról kiállított olajképet is bemutatott. A tárlatról szóló igen kedvező kritika: Gömöri Imre kiállítása a Fészekben. *Esti Kurír*, 1938. április 3. 12.

⁶² Ébli 2006. 114.

⁶³ *Panna és a földi nők*. Dante, Budapest, 1941.; *Szeretni szabad*. Dante, Budapest, 1942.; *Cvillár egy égővel*. Grill, Budapest, 1948.

⁶⁴ Harmadik könyvének megjelenését követően a *Szabadnép* vitriolos kritikában pellengérezte ki Legindi Máriát, majd egy

év múlva már egyenesen mint a megszűnt régi világ negatív példáját említette Losonczy Géza államtitkár. (P): A Hét könyvei. *Szabad Nép*, 1948. június 23. 6.; Az év végéig háromszorosára növeljük az 1938. évi könyvkiadást. Losonczy Géza elvtárs sajtótájékoztatója a magyar könyvkiadás hatalmas távlatairól és az idej könyvnapokról. *Szabadnép*, 1949. május 25. 5.; – Frankfurt József ellen 1957-ben hecckampány indult a sajtóban, csalással, üzérkedéssel, okirathamisítással vádolták. Lásd egyebek mellett: Lakásleválasztással panamázó mérnök és társai az ügyészség előtt. *Népakarat*, 1957. november 15. 8.; Egy álmérnök üzelmei. *Népszava*, 1961. február 11. 7.

⁶⁵ Frankfurt Józsefné szül. Langer Márta gyászjelentésének digitalizált fotója elérhető a világhálón: *Hungary Funeral Notices, 1840–1990*. <https://familysearch.org/search/collection/1542666?collectionNameFilter=false>.

⁶⁶ A Korcsmáros Nándor szervezte „Művészcsere”-programon, amelynek keretében nagyszabású bálakat is rendeztek a Fészekben, az egyik vacsorán Frankfurt Józsefet kérték fel borgazdának. Lásd. Ma halottam. *Esti Kurír*, 1938. július 29. 10.

⁶⁷ Heltai Jenő: *Négy fal között. Naplójegyzetek 1944–1945*. Magvető, Budapest, 2017. 225, 347.

⁶⁸ A m. kir. minisztérium 3400/1944. M. E. számú rendelete a nemzsidó származás igazolása tárgyában. *Budapesti Közlöny*, 1944. szeptember 8. 205. sz. 3–4.

